

KOMUNALNA IZGRADNJA ZENICE U PRVIM DECENIJIMA NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA

Mr. Mirza Džananović

ZENICA NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA POSTAJE metalurški centar i glavni pokretač ukupnog privrednog razvoja Jugoslavije, ali također doživljava i najveću urbanističku ekspanziju u svojoj historiji. Međutim, dugo vremena komunalna izgradnja grada ne prati tempo izgradnje stambenih, a naročito industrijskih objekata u ovom gradu. Ovaj rad, napisan prvenstveno na osnovu novinskih članaka iz lokalnog sedmičnika "Naša riječ", prati postepenu promjenu svijesti lokalnih vlasti o potrebi komunalne izgradnje grada kao bitnog segmenta razvoja svake urbane cjeline. *Ključne riječi: Zenica, socijalistička urbanizacija, komunalna izgradnja, saobraćajnice, vodovod, kanalizacija, grijanje, električna mreža, zelene površine, aerzagadenje*

Socijalistička urbanizacija je poseban tip urbanizacije, karakteristična za socijalističke zemlje, gdje je akcenat stavljen na ubranu industrijalizaciju pa se urbanizacija gradskih naselja zapravo javlja kao posljedica ili nusprodukt industrijalizacije, o čemu svjedoči i nizak kvalitet izgrađenih stambenih objekata, zatim nedostatak gradske i komunalne infrastrukture, prenapregnuta potrošnja energenata i vode za piće, veliko zagađenje zraka i oko-

line, prevelika buka, narušeni odnos zele- nila prema izgrađenosti područja itd.¹ Već je napomenuto da je socijalistička urbani- zacija samo posljedica ubrzane industrija- lizacije, ali bi se za izgradnju komunalnih objekata također moglo reći da je posljedica urbanizacije.² Komunalni objekti ili komu- nalije su svi oni objekti ili usluge koji spa- daju u nadležnost opštine poput vodovoda i kanalizacije, električne i toplovodne mreže, održavanje stambenih i poslovnih objekata koji su u vlasništvu opštine, izgradnja i odr- žavanje pristupnih puteva, zelenih površina itd.³ Podređenost komunalne u odnosu na stambenu izgradnju bila je naročito izra- žena u prvim decenijama nakon Drugog svjetskog rata, a u Zenici se situacija nije mnogo promijenila ni nakon usvajanja prvog GUP-a 1955. godine.⁴ O zapostavlje- nosti komunalne izgradnje najbolje govori podatak da brojni narodni odbori opština, među kojima je bila i Zenica, nisu imali ni okvirne planove izgradnje ovih objekata i službi. Najveći problem je bio nedostatak sredstava, jer prihodi većine komunalnih službi nisu bili dovoljni ni za podmirenje njihovih osnovnih potreba, pa su najčešće primali godišnje dotacije za izdržavanje od opština, od kojih su zavisila i sva eventu- alna ulaganja. I lokalne vlasti su bile svjesne ovakve situacije, što su i priznavale na broj- nim savjetovanjima održanim povodom rasprave o izradi novog GUP-a, od kojeg se

očekivalo da poboljša i stanje komunalne infrastrukture u gradu.⁵

Najvažnija komunalna djelatnost svake lokalne zajednice je **izgradnja novih i odr- žavanje postojećih gradskih saobraćaj- nica i pristupnih puteva**, koji pored svog komunikacijskog značaja, važnog za pro- hod ljudi i roba, imaju i svoju urbanističku i estetsku ulogu. Uz ulice se izgrađuju novi građevinski objekti raznih namjena (stam- benih, uslužnih, privrednih, kulturnih itd.). Njima se obično zaokružuju kompleksi stambenih naselja oblikovanih u stam- benu ili mjesnu zajednicu ili neki drugi vid lokalnog organizovanja, a one često poka- zuju i zacrtani pravac teritorijalnog širenja grada u budućnosti. Ulice zauzimaju jednu od najvažnijih pozicija prilikom urbani- stičkog planiranja kako pojedinih nase- lja, tako i cijelog grada, jer trasa pojedinih ulica određuje trasu svih ostalih komunal- nih instalacija (vodovod, kanalizaciju, elek- trične vodove, grijanje itd.), pa izgradnja nove ulice ili rekonstrukcija stare ujedno znači i izvođenje jednakih radova na osta- lim komunalnim mrežama.

Stanje saobraćajne mreže u Zenici neposredno nakon Drugog svjetskog rata bilo je očajno, jer je tek 1951. godine obez- bijeđen prvi značajan fond sredstava za komunalne potrebe, prvenstveno obnovu saobraćajnih komunikacija.⁶ Tada je izvr- šeno "pokockavanje" pojedinih ulica ili zasipanje troskom umjesto asfaltiranja- što će dugo vremena biti odlika pojedinih zeničkih naselja (npr. Blatuša), ali ujedno i problem održavanja kanalizacione mreže.

5 "Izgradnja i finansiranje komunalnih objekata", *Naša riječ*, 09. septembar 1959, 1

6 Zenica, Fotomonografija, 1987, 30

1 *Encyclopedia of the city*, edited by Roger W. Caves, Routledge, London and New York, 2005, 660

2 Marijan Korošić, *Jugoslavenska kriza*, ITRO Napri- jed, Zagreb, 1988, 97

3 Anić, Klaić, Domović, Rječnik stranih riječi, Tuđice, posuđenice, izrazi, kratice i fraze, Sani-plus, Zagreb, 2002, 717

4 "Komunalna izgradnja zaostaje za stambenom izgradnjom", *Naša riječ*, 04. decembar 1957, 3

Međutim, ako uzmemo u obzir da sve do 1958. godine Zenica i Sarajevo nisu bili povezani asfaltnim putem, možemo reći da je situacija u gradu, za to vrijeme, bila zadovoljavajuća.⁷ Dvije najvažnije saobraćajne komunikacije bile su – prva, na sjeveru duž lijeve obale rijeke Bosne i, druga, na jugu, trasom uzane pruge Bosanski Brod – Sarajevo, koje su se spajale na Bojinom viru i tako činile saobraćajni prsten oko grada. Profesor Juraj Neidhart je prvim GUP-om predložio izgradnju bulevara duž lijeve obale Bosne, čime bi se izvršila i regulacija njenog korita i smanjila opasnost od poplava, a prema kojem bi bile upućene sve ostale gradske saobraćajnice. Istim planom predviđeno je i izmještanje uzane pruge iz Zenice, te izgradnja moderne gradske magistrale tom trasom, što bi, pored samog poboljšanja saobraćajne mreže, omogućilo ujedno i znatniju stambenu izgradnju na području Meokušnica, naselja koje je, poput Blatuše, na drugom kraju grada, bilo potpuno odsječeno ovom prugom. Izgradnja bulevara ipak je bila prioritet jer je to iziskivalo izgradnju nekoliko mostova preko Bosne – što je bilo važno za nova naselja na desnoj obali rijeke, ali i modernizaciju svih pristupnih ulica. Radovi su počeli 1962. godine izgradnjom ulice koja je povezivala zgradu direkcije Željezare i novi bulevar, prolazeći pored nove željezničke stanice, a koja je kasnije nazvana “Industrijskim bulevarom”. Tada se počelo i sa postepenim uređenjem korita Bosne izgradnjom kamene utvrde, a svim radovima je prethodio dug proces eksproprijacije zemljišta na trasi puta i rušenje brojnih objekata.⁸ Radovi na Obalnom bulevaru

7 “Modernizacija puteva”, *Naša riječ*, 10. jul 1957, 3

8 “Ništa se ne zaboravlja”, *Naša riječ*, 27. jul 1966, 4

završeni su tokom novembra 1967. godine, a pored izgradnje samog puta podrazumjevali su i utvrđivanje obale kamenom podzidom i šetalištem, postavljanje svih instalacija, niza drugih pristupnih ulica sa svim instalacijama, postavljanje javne rasvjete, ozelenjivanje, restauraciju starog i izgradnju potpuno novog betonskog mosta preko Bosne, kao i izgradnju velikog hotela, što je sve zajedno koštalo oko 1 milijarde dinara.⁹ Bulevar je ipak svečano otvoren tek 27. jula 1971. godine – na Dan ustanka, kada su okončani radovi na izgradnji novog, na mjestu starog drvenog, mosta preko rijeke Bosne.¹⁰ O problemu uzane pruge u Zenici, čije je izmještanje predviđeno u oba GUP-a, govorilo se često, ali je zbog velikih finansijskih izdataka taj posao stalno odgađan.¹¹ Problem je bio i u tome što Opština Zenica nije bila ni vlasnik ni upravnik pruge nego “Željezničko trgovačko preduzeće” iz Sarajeva, koje je uvijek imalo preče interese od njenog izmještanja.¹² Ovo pitanje je bilo od krucijalnog značaja za budući razvoj grada, jer je na toj trasi planirana izgradnja moderne magistrale sa po dvije trake u oba smjera ukupne širine 20 m, sa zelenim razdjelnim pojansom.¹³ Pitanje izmještanja uzane pruge ponovo se aktualizovalo nakon puštanja u promet normalne pruge Sarajevo-Ploče, 29. novembra 1966. godine,

9 “Novi objekti u staroj godini”, *Naša riječ*, 27. decembar 1967. i 03. januar 1968, 3

10 “Praznični poklon – most i bulevar”, *Naša riječ*, 04. avgust 1971, 3

11 “Uzana stanica treba da promijeni mjesto boravka”, *Naša riječ*, 31. januar 1962, 3

12 “Problem Zenice – ali i željeznice”, *Naša riječ*, 07. februar 1962, 9

13 Jedan od planova uključivao je i izmještanje Kaznionice iz grada, ali to pitanje ipak nije toliko potencirano. “Šta predlažu urbanisti”, *Naša riječ*, 06. januar 1965, 2

ali je već tada pojašnjeno da njena sudbina zavisi od izgradnje dionice normalne pruge Lašva-Dolac, čija je vrijednost 5,8 milijardi dinara.¹⁴ Međutim, tri godine poslije “ŽTP” je objavio da zbog velikih gubitaka nije u stanju financirati izgradnju ove dionice, čime je još jedan pokušaj izmještanja uzane pruge propao pa je, kao i ranije, prolongirano za “*ljepša vremena*”.¹⁵

Snabdijevanje dovoljnim količinama pitke vode jedan je od osnovnih uslova za opstanak i razvoj svakog naseljenog mjesta. Nekada se Zenica snabdijevala vodom iz primitivnih kaptaza uz obronke plitkih zdenaca i vodonosnih podzemnih slojeva kao i iz kratkih dovoda iz pojedinih većih i manjih prirodnih izvora. Takva situacija se zadržala sve do 1910. godine, kada je izgrađen i pušten u pogon prvi zenički vodovod čija je dužina iznosila svega 3.565 metara, a koji se napajao iz izvora Stremešnjak u dolini rijeke Gračanice.¹⁶ Vodovod je imao kapacitet od 22 litra vode u sekundi i bio je dovoljan za oko 7.200 stanovnika, što je i odgovaralo tadašnjoj veličini grada. Već se 1920. godine osjećao nedostatak pitke vode u gradu i mada su izvršeni manji zahvati na rekonstrukciji vodovodne mreže, tek je 1937. godine izgrađen novi rezervoar u mjestu Pečuj, zapremine 400 kubnih metara, kako bi se voda u noćnim satima akumulirala, a potom racionalno koristila. Tada se pretpostavljalo da će ove količine vode biti dovoljne za podmirenje potreba grada, pošto se smatralo da će Zenica 1963. godine imati oko 18.000 stanovnika. Među-

tim, pretpostavke su se pokazale pogrešnim pa je već 1948. godine izvršena kaptaza vrela Klopče i izgrađen rezervoar zapremine 150 kubnih metara, ali zbog naglog širenja grada ni to nije bilo dovoljno pa je 1952. godine izgrađena i crpna stanica u Gračanici, čime je grad ukupno dobijao 58 litara vode u sekundi.¹⁷ Uprkos svim naporima, ni ove količine vode nisu bile dovoljne, već su samo bile privremeno rješenje—do izgradnje potpuno novog vodovoda, kojim se zahvatila i površinska i podzemna voda Babine rijeke.¹⁸ Izgradnja ovog vodovoda predviđena je u dvije faze, a po njihovom okončanju obezbijeđena je dovoljna količina vode za 70.000 stanovnika. Radovi na prvoj fazi otpočeli su 1957. godine, ukupne vrijednosti od oko 395 miliona dinara.¹⁹ Međutim, zajedno sa početkom izgradnje vodovoda, počelo se i sa izgradnjom novih naselja u Crkvicama i na Odmutu, čija je izgradnja okončana prije. Pošto snabdijevanje stanovnika novih naselja nije bilo moguće iz starih vodovoda, u pogon je prije vremena pušten dio novog vodovoda, što je dodatno opteretilo mrežu. Situacija se dodatno pogoršavala jer se nakon svakih obilnijih padavina voda jako mutila, a pošto vodovod nije bio završen, nije se mogao ni postaviti odgovarajući uređaji za prečišćavanje, tako da su brojni stambeni objekti često ostajali bez napajanja.²⁰ Uprkos najavama da će radovi na prvoj fazi vodovoda biti završeni po planu,

14 “‘Odlazi’ uzana stanica?”, *Naša riječ*, 16. mart 1966, 1

15 “Uzana stanica ostaje”, *Naša riječ*, 05. februar 1969, 3

16 “Voda neće biti problem”, *Naša riječ*, 29. jul 1964, 23

17 “Snabdijevanje Zenice vodom”, *Naša riječ*, 10. jun 1959, 5

18 “Biće dovoljno pitke vode”, *Naša riječ*, 24. decembar 1969, 3

19 “Zašto nema vode”, *Naša riječ*, 26. juni 1957, 8

20 “Snabdijevanje Zenice vodom”, *Naša riječ*, 10. jun 1959, 5

to se ipak nije dogodilo.²¹ Razlog je velika poplava koja je zadesila grad krajem 1959. godine, koja je srušila i nedovršeni betonski most preko rijeke Bosne, preko kojeg su trebale da idu i vodovodne instalacije. Svi ostali radovi su, doduše, završeni na vrijeme, ali je vodovod ostao podijeljen na dva dijela. Grad se našao u paradoksalnoj situaciji: u rezervoarima je bilo sasvim dovoljno vode za snabdijevanje svih dijelova grada, ali zbog nedostatka cijevi, svi malo uzvišeniji dijelovi grada su trpili nestašicu.²² Potpunim okončanjem radova na izgradnji prve faze novog vodovoda, 1961. godine, izvorni kapaciteti su povećani za 45%, pa je na jednog stanovnika otpadalo 145 litara vode, naspram 100 litara prije izgradnje. Druga faza vodovoda je bila okončana 1963. godine, ali je razvoj Zenice premašio sva urbanistička planiranja pa je konstantovano da ni on neće moći podmiriti potrebe grada bez obzira je u njegovu izgradnju bilo uloženo oko 600 miliona dinara.²³

Početkom maja 1964. godine u Zenici je na inicijativu Skupštine opštine održan simpozijum o snabdijevanju grada zdravom pijaćom vodom, kojem su prisustvovali i eminentni jugoslovenski stručnjaci za snabdijevanje naselja vodom, profesori sa zagrebačkog i sarajevskog Građevinskog fakulteta. Tu je rečeno da je za grad od oko 120 hiljada stanovnika i njegovu industriju potrebno 250 litara vode u sekundi, koja bi, sa tadašnjim već postojećim kapacitetom vodovoda, bila dovoljna i za perspektivni razvoj Zenice. Predloženo je nekoliko

mogućih opcija za rješavanje ovog gorućeg problema, poput izgradnje akumulacije na Babinoj rijeci ili da se zahvati Lašva i prečišćena voda dovede u grad, ali je predloženo i eventualno kaptiranje izvora "Plave vode" u Travniku koja bi se cjevovodima dovela u Zenicu. Ovo vrelo omogućavalo je preko 1000 litara vode u sekundi, njegova dužina bila je oko 30 km, a troškovi izgradnje oko 4 milijarde dinara što bi zahtijevalo zajednička ulaganja opština Travnik, Novi Travnik, Vitez i Zenica.²⁴ Ideju o izgradnji vodovoda "Plava voda" forsirao je direktor "Zenicaprojekta", inženjer Rešid Kulenović. Međutim, opštine Travnik i Novi Travnik nisu bile zainteresovane za realizaciju ovog projekta, prvenstveno zbog velikih troškova, ali i malom potrebom za novim količinama pitke vode.²⁵ Protivnik ove ideje bio je i profesor inž. Rudolf Broz iz Zagreba, inače vođa projekta snabdijevanja Zenice vodom, koji je predlagao izvor Krušćicu kod Viteza za novi gradski vodovod ili eventualno rijeku Bilu.²⁶ Ono što je bilo zajedničko za sve tri varijante je da su svi izvori van Zenice, a razlog je veliko aerozagađenje koje "će na zeničkom nebu još dugo potrajati".²⁷ Međutim, nakon skoro dvije godine razgovora i istraživanja, odluka je pala na vodovod Krušćica, koji su zajedničkim sredstvima izgradile opštine Vitez i Zenica.²⁸ Vrijednost radova na novom vodovodu iznosila je oko 2 mili-

24 "Hoćemo li piti 'Plavu vodu'?", *Naša riječ*, 12. avgust 1964, 1-3

25 "'Plavavoda' dobila konkurenta", *Naša riječ*, 30. septembar 1964, 5

26 "Krušćica ili 'Plava voda'?", *Naša riječ*, 03. mart 1965, 7

27 "'Plava voda' za Zenicu", *Naša riječ*, 27. januar 1965, 5

28 "Definitivno – Krušćica", *Naša riječ*, 19. oktobar 1966, 4

21 "Vodovod u Zenici biće na vrijeme završen", *Naša riječ*, 23. septembar 1959, 5

22 "Zenica (zasad) ima dovoljno vode", *Naša riječ*, 06. april 1960, 7

23 "Ljudi sa vodenih linija", *Naša riječ*, 29. jul 1964, 22

jarde dinara, dužina trase od Krušćice do rezervoara na Zmajevcu kod Zenice bila je 20.580 metara, a gradnju je obezbijedila novih 400 litara vode u sekundi, što bi ukupno, sa starim vodovodima, iznosilo 630 litara u sekundi.²⁹ Početkom aprila 1968. godine sva projektna dokumentacija potrebna za ovaj projekat bila je prikupljena, a u finansiranju izgradnje cjelokupnog vodovoda, pored opštine Zenica i "Vodorada" učestvovala su i ostala zenička preduzeća—Željezara, Vatrostalna, Izgradnja, Termoelektrana i druga, ali i preduzeća iz Viteza (Preduzeće hemijske industrije "Slobodan Princip Seljo"), te iz Sarajeva (Građevinsko preduzeće "Bosna").³⁰ Iako je bilo najavljivano da će se sa radovima na izgradnji novog vodovoda krenuti tokom maja, radovi su, ipak, počeli tek u avgustu, a razlozi su bili kašnjenje uplata finansijskih sredstava namijenjenih ovom projektu.³¹ Radovi su završeni za manje od predviđenih dvije godine, pa je novi vodovod 20. decembra 1969. godine u probni rad pustio tadašnji predsjednik opštine Zenica Muhammed Berberović.³²

Prvu **kanalizaciju** Zenica je dobila 1911. godine, a njena mreža proširivana je i u međuratnom periodu, zajedno sa radovima na vodovodu. Poslije Drugog svjetskog rata mreža je također proširivana, ali bez ikakvog plana, tj. od slučaja do slučaja. Urbanističkim planovima pojedine stare ulice su neutralisane jer se njihova trasa

nije podudarala sa tadašnjom kanalizacionom mrežom, koja je i sama bila loše izvedena—sa brojnim manama i nedostacima. Situaciju je dodatno pogoršavala i loša cestovna infrastruktura u gradu, jer mnoge ulice nisu bile asfaltirane nego su posipane troskom koja je putem slivnika dolazila u kanalizacionu mrežu gdje se taložila i umanjivala i onako lošu proticajnu moć kanala. Stanje je naročito bilo loše u prigradskim naseljima (npr. Tetovu) ali i u samom gradu gdje pojedine ulice nisu imale kanalizaciju, već su fekalne i otpadne vode odvođene u slabo sagrađene septičke jame, koje su često bile izvor prljavštine i smrada. Čak 950 stanovnika u gradu 1964. godine nije bilo priključeno na gradsku kanalizacionu mrežu, a također veliki broj zgrada nije imao priključak za vodu.³³ Izgradnja kanalizacione mreže pratila je izgradnju vodovodne, s tim da je izgradnja kanalizacije mnogo jeftinija od vodovoda jer je potrebno puno manje odvodnih cijevi (npr. 1967. godine ukupna dužina vodovoda u Zenici iznosila je oko 60 km, a kanalizacije oko 30 km).³⁴ Najznačajniji zahvat na kanalizacionoj mreži u Zenici izvršen je krajem 1959. godine kada je sagrađen veliki sabirni kolektor u koji se slijevala sva prljavština iz gradske kanalizacione mreže. Izgradnja ovog kolektora, pored toga što je omogućila priključenje naselja i bolnice u Crkvicama na gradsku kanalizacionu mrežu, smanjila je i zagađivanje rijeke Bosne, u koju je dotada na mnogim mjestima uticala sva gradska prljavština. Izvođač radova, GP "Krajina", je za potrebe izgradnje kolektora podiglo

29 "Putovaće voda od Krušćice do Zenice", *Naša riječ*, 19. oktobar 1966, 11

30 "Planinska voda sa Krušćice", *Naša riječ*, 10. april 1968, 18

31 "Prvi kilometri novog vodovoda", *Naša riječ*, 21. avgust 1968, 9

32 "Biće dovoljno pitke vode", *Naša riječ*, 24. decembar 1969, 3

33 "Voda neće biti problem", *Naša riječ*, 29. jul 1964, 23

34 "Dugi koraci 'Vodorada'", *Naša riječ*, 28. decembar 1966 i 04. januar 1967, 19

branu da bi se skrenuo tok rijeke i radovi nesmetano obavljali. Međutim, branu je srušila nabujala Bosna (desetak dana poslije poplava je srušila i betonski most) što nije nanijelo veliku štetu, jer su radovi bili pri kraju, ali je ipak njihov završetak ta poplava malo prolongirala.³⁵

Najznačajniji komunalni objekat izgrađen u Zenici bila je **gradska toplana**, koja je omogućila zagrijavanje većine stambenih objekata u gradu iz jednog izvora. Osnivač i glavni finansijer radova na ovom objektu bilo je zeničko preduzeće "Termoelektrana Zenica", koje je osnovano i izgrađeno 1936. godine za potrebe snabdijevanja Željezare električnom energijom i parom—u čijem krugu je i podignuta.³⁶ O potrebi izgradnje jednog ovakvog objekta počelo se razmišljati još 1960. godine kada je, po narudžbi Skupštine opštine, izrađen prvi elaborat. Međutim, tada je nedostajao urbanistički plan, jer prvim planom iz 1955. ovaj objekat nije bio ni obuhvaćen, a drugi je tek bio u početnoj fazi izrade. Problem je, naravno, bio i finansiranje izgradnje ovako velikog i skupog objekta pa je čitav projekat odgođen "za bolja vremena".

Nagli rast Zenice ponovo je reaktivirao plan o izgradnji toplane, pa je sredinom 1964. godine Skupština opštine, uz pomoć Društva inženjera i tehničara, pripremila i organizovala javnu diskusiju. Ukazano je na brojne prednosti ovog projekta, od kojih je najvažnije smanjenje troškova izgradnje (zbog postojanja Termoelektrane) i smanjenje zagađenosti zraka (zbog postepenog nestanka hiljada malih izvora zagađenja, tj. pojedinačnih kotlovnica).³⁷ Montažno

projektno preduzeće iz Sarajeva je angažovano na izradi investicijskog i idejnog projekta toplifikacije Zenice sa rokom dostave potrebne dokumentacije do 15. februara 1966. godine, što je i ispoštovano.³⁸ Međutim, izrađeni glavni projekat je ukazao na određene neočekivane probleme prilikom širenja toplovodne mreže. Naime, pojavio se problem toplifikacije oko 500 stanova koji su bili u izgradnji ili su već bili završeni, a čija je izgradnja počela tokom jednogodišnjeg perioda pripreme idejnog plana toplane. To su bili uglavnom soliteri od 12 spratova (poput onih na Jaliji i Sejmenu), u kojim nisu izgrađene kotlovnice za centralno grijanje, a nije bilo ni dimnjaka. "Izgradnja" koja je i sagradila ove solitere predložila je tri moguće varijante za prevazilaženje problema, a to su izgradnja kotlovnica na ugalj za svaku zgradu, izgradnja jedne kotlovnice za više zgrada ili instaliranje toplane na mazut. Na kraju je odlučeno da se, s obzirom da većina tih objekata nisu bili useljeni, naknadno uvedu instalacije potrebne za normalno funkcionisanje centralnog grijanja, pod uslovom da se krene sa realizacijom cjelokupnog projekta.³⁹ Ipak, Skupština opštine je na sjednici održanoj sredinom jula 1966. godine donijela odluku o izgradnji toplane za čiju prvu fazu izgradnje, uključujući i dio toplovodne mreže, je bilo potrebno izdvojiti oko 1,5 milijardu starih dinara.⁴⁰ Potrebna sredstva za izgradnju toplane izdvojili su Termoelektrana (600 miliona) kao nosilac projekta, te Skupština opštine, "Izgradnja" i Preduzeće

riječ, 26. april 1967, 12

38 "Grijanje iz jednog izvora", *Naša riječ*, 03. februar 1965, 1 i 4

39 "Jedna peć za Zenicu", *Naša riječ*, 02. februar 1966, 5

40 "Centralni izvor toplote", *Naša riječ*, 27. jul 1966, 3

35 "Ispod rijeke", *Naša riječ*, 09. decembar 1959, 7

36 Miloš Bjelovitić, Zenica i njena okolina, 168

37 "Savremenije i jeftinije grijanje u Zenici", *Naša*

za gazdovanje stambenim zgradama ostali dio sredstava u iznosu od oko 950 miliona dinara.⁴¹ Vlado Damjanović, tadašnji direktor "Termoelektrane Zenica", na konferenciji za štampu saopštio je da su radovi na izgradnji toplane i toplovodne mreže počeli 15. marta 1967. godine, da su kao izvođači angažovani GP "Bosna", Sarajevo—za građevinske i Montažno-projektno preduzeće za mašinske poslove, takođe iz Sarajeva. Predstavljena je trasa i dinamika radova, po kojoj će se u prvoj godini izgraditi oko 5.000 metara vrelovoda.⁴² Radovi su završeni za sedam mjeseci, a već 1. novembra 1967. godine, na skromnoj svečanosti u rad je puštena nova gradska toplana. U tom periodu izgrađeno je, pored glavnog objekta, još i 8.000 metara vrelovoda (što je više od najavljenog), instalirano je 10, a pri kraju je bilo instaliranje još 30 podstanica.⁴³ Tokom prve grejne sezone, pogodnosti centralnog grijanja koristilo je oko hiljadu stanova i krupnijih potrošača — ustanova, preduzeća, škola — što je predstavljalo oko 35% iskorištenosti kapaciteta mreže, a pošto je za rentabilnost toplane bila potrebna iskorištenost od oko 65%, najavljeno je ubrzano širenje mreže. To se prvenstveno odnosilo na stambene objekte u izgradnji, ali i na neke ranije izgrađene stanove koji su se uglavnom nalazili na području Jaliye i Sejmena. Pošto su uvođenje instalacija grijanja u stare stanove plaćali sami stanari, Termoelektrana je izrazila spremnost da kreditira takve akcije, a i Željezara je namjeravala, da u roku četiri ili pet godina, uvede grijanje

41 "Počinje izgradnja toplane", *Naša riječ*, 14. decembar 1966, 5

42 "Počela izgradnja toplane", *Naša riječ*, 29. mart 1967, 1

43 "Veliki komunalni objekat", *Naša riječ*, 08. novembar 1967, 1

u sve svoje stambene objekte, za šta je bilo potrebno oko 400 miliona dinara.⁴⁴ Zenica je okončanjem radova i puštanjem u rad toplane postala četvrti grad u Jugoslaviji, poslije Zagreba, Ljubljane i Beograda, sa centralnim grijanjem, a i aerozagađenje je malo ublaženo. Međutim, iako su uložena ogromna sredstva kako bi se uvelo centralno grijanje, problemi sa zagrijavanjem objekata u gradu nisu prestali. Osnovna mana nove termoelektrane je ta što je ona radila na ugalj, odnosno godišnje joj je bilo potrebno oko 130 hiljada tona uglja (1970. godine, a ta cifra se svake godine povećavala priključivanjem novih potrošača), pa je zavisila od Rudnika i njegovih mogućnosti proizvodnje. U slučaju da Rudnik nije bio u stanju da proizvede dovoljne količine uglja, prednost je davana potrebama industrije, jer zagrijavanje grada nije bilo prioritet. Također ni kvalitet uglja nije bio ujednačen. Vrlo često isporučivan je ugalj manje kalorične moći, a uvijek je bilo neslaganja oko njegove cijene. Svaka nesreća u rudniku ili pad proizvodnje najviše je pogađala toplanu, odnosno građane Zenice koji su koristili njene usluge, a rudari su uvijek sa podozrenjem gledali na uposlenike "Termoelektrane", koji su bili puno bolje plaćeni. I na kraju sama "Termoelektrana" je imala problema oko naplaćivanja svojih usluga, jer je broj neplatitisa bio velik.⁴⁵

Prva električna centrala u Zenici izgrađena je 1888. godine i to u prvo vrijeme samo za potrebe privrede, odnosno Rudnika i Željezare. Njenim proširenjem i nadogradnjom, 1908. godine, omogućeno i

44 "Hiljadu stanova priključice se na mrežu", *Naša riječ*, 17. april 1968, 3

45 "Zeničani bez parnog grijanja?", *Naša riječ*, 11. novembar 1970, 3

snabdijevanje grada električnom energijom pa je tada uvedena i električna javna rasvjeta.⁴⁶ Izgradnja nove Termocentrale počela je 1932. godine i to reparacionim materijalima iz Njemačke. Završena je 1936., ali je već 1937. godine proširena novom turbinom, da bi 1939. bila još jednom proširena, tako da je njena proizvodnja dostigla kapacitet od oko 40 KWh. Tada su izgrađeni i dalekovodi koji su omogućili snabdijevanje električnom energijom ne samo Željezare i zeničkog rudnika nego i srednjobosanske rudnike uglja i Željezaru Vareš.⁴⁷ Nakon rata oštećenja na električnoj mreži, koja je tada bila pod upravom Narodnog odbora opštine, su sanirana, a potrebe industrije za ovim vidom energije su sve više rasle. Polovinom 1953. godine podružnice električnog preduzeća iz Sarajeva u Zenici i Travniku se odvajaju od matice i stvaraju posebno preduzeće za distribuciju energije, kojem se uskoro pridružuju i podružnice iz Jajca i Bugojna i to na zahtjev Narodnih odbora ovih opština, a zbog nedostatka sredstava za održavanje električne mreže. Ovo je omogućilo akumulaciju veće količine novčanih sredstava, što je rezultiralo rekonstrukcijom nekih objekata, povećanjem proizvodnih kapaciteta i proširenjem mreže. Krajem 1957. godine izrađen je desetogodišnji plan obnove električne mreže u Zenici, koji je predvidio sredstva u iznosu od oko 1,5 milijardi dinara za izgradnju novih glavnih trafo-stanica, veći broj dalekovoda, te zamjenu dotrajalih elektro-instalacija kao i izmještanje i prilagođavanje trase električnih vodova novim urbanističkim koncepcijama.⁴⁸ I u snabdi-

jevanju električnom energijom industrija je imala prednost u odnosu na grad, pa su redukcije bile česte, naročito u večernjim satima. Međutim, ni dnevni nestanci struje nisu bili rijetki, jer je proizvodni proces industrijskih pogona u Zenici bio takav da nije trpio nikakva eventualna smanjenja u snabdijevanju. U slučaju smanjenog kapaciteta proizvodnje električne energije, sva raspoloživa količina je usmjeravana na industriju, što je dovodilo do prekida u snabdijevanju grada.

Briga o **estetskom izgledu grada** također spada u sferu komunalne izgradnje, a u Zenici je od naročitog značaja bilo pitanje formiranja zelenih zona zbog velikog aerozagađenja izazvanog radom industrijskih pogona. Izgradnja i uređenje zelenih površina, vrtova i cvijetnjaka ili "mala urbanizacija" kako se vrlo često naziva, bila je obično zanemarena prilikom izvođenja velikih građevinskih poduhvata, pa je provedena naknadno, nakon što bi se okončala izgradnja pojedinačnih objekata ili čitavih naselja. Međutim, ozelenjivanje koje je vršeno oko stambenih objekata ili uz saobraćajnice bilo je nedovoljno da bi se barem ublažile posljedice izazvane aerozagađenjem koje se sve više osjećalo u gradu. Izračunato je da je Zenici potrebno 75m² zelenila po stanovniku, a grad je 1958. godine imao svega 43.000 m² zelenih površina, odnosno manje od 1 m².⁴⁹ Formiranje velike i prostrane zelene površine u samom centru grada bilo je jedino rješenje za taj gorući problem Zenice, koji je ostavljao značajne poslje-

46 Božo Jokanović, Rudnik uglja Zenica, 16-17

47 Miloš Bjelovitić, Zenica i njena okolina, 108-109

48 "Električna energija za snažnu industriju i grad od

85 hiljada stanovnika", *Naša riječ*, 27. novembar 1957, 11

49 "Opsežna izgradnja", *Naša riječ*, 12. novembar 1958, 1,8

dice na zdravlje njenih stanovnika.⁵⁰ Završetkom izgradnje novog betonskog mosta preko Bosne, stvorila se šansa za formiranjem jedne takve zelene oaze na prostoru Kamberovića polja, ogromnog zemljišnog kompleksa uz desnu obalu rijeke. I prije je ovo područje od oko 30 hektara smješteno u strogom centru grada privlačilo pažnju urbanista, od kojih su neki, poput profesora Neidharta, predlagali upravo formiranje zelene oaze, dok su drugi predlagali podizanje stambene četvrti za oko deset hiljada stanovnika. Međutim, nedostatak urbanističkog rješenja sprečavao je realizaciju bilo koje od navedenih ideja, pa je Narodni odbor opštine, koji je prihvatio ideju o pretvaranju ovog prostora u sportsko-rekreacioni centar, pokrenuo inicijativu o izradi urbanističkog projekta za ovo područje.⁵¹ Projekat je predvidio izgradnju objekata za masovnu fizičku kulturu, rekreaciju i kvalitetne sportske priredbe, koji bi omogućili bavljenje brojnim sportovima za preko 1.500 aktivnih sportista. Pored velikog doma za fizičku kulturu, sa sportskom halom za 5000 gledalaca, predviđala se izgradnja i dvorane za boks, stoni tenis i vježbe na spravama, te kuglane sa četiri staze, zatim brojni tereni za masovne sportove i stadion kapaciteta 4.000 gledalaca za različite sportove (odbojka, košarka, rukomet, tenis i dr.), dok se odustalo od izgrad-

50 U decembru 1952. godine u Londonu je od trovanja izazvanog zagađenim vazduhom samo u jednoj sedmici umrlo više od četiri hiljade stanovnika, a 1954. godine stručnjaci su otkrili da je u najprometnijem dijelu Zenice bilo nataloženo hiljadu kilograma otrovne prašine tj. smoga na jednom kvadratnom kilometru – odnosno dva puta više nego u Londonu. “‘Smog’ prijeti Zeničanima”, *Naša riječ*, 13. mart 1968, 13

51 “Izgradnja sportskih objekata u Kamberovičkom polju”, *Naša riječ*, 08. mart 1961, 11

nje velikog fudbalskog stadiona kapaciteta 30 hiljada gledalaca i bazena za kupanje. Osim toga planirano je podizanje i uređenje velike zelene površine, pristupačne za šetnju građana te dječji zabavni park za preko hiljadu djece.⁵² Iako se realizacija ovog velikog projekta glasno najavljivala, počelo se i sa prikupljanjem novčanih sredstava, pa je npr. “Vatrostalna” Zenica donirala 2,5 miliona dinara, čitav posao je zbog nedovoljnih sredstava uskoro zaustavljen i odložen za “neka bolja vremena”. Doduše, izgrađeni su tereni za masovnu fizičku kulturu, obnovljeni postojeći teniski tereni, a i šetališta i zelene površine su malo uređeni, ali od grandioznih poduhvata ipak nije bilo ništa. Zenica je imala još jednu veliku zelenu oazu u dolini Babine rijeke koja je uređena istovremeno sa izgradnjom naselja u Crkvicama. Pored zelenih površina, izgrađena su i četiri bazena za kupanje u ljetnom periodu.⁵³ Međutim, samo formiranje zelenih površina nije moglo značajno uticati na smanjenje aerozagađenja, što najbolje pokazuje i istraživanje provedeno 1968. godine, po kojem je broj oboljelih od disajnih bolesti u Zenici bio tri puta veći u odnosu na Banja Luku, najzeleniji grad u Bosni i Hercegovini.⁵⁴

U istoj mjeri u kojoj je stambena izgradnja bila podređena ulaganjima u industriju, toliko je i komunalna izgradnja bila u sjeni podizanja novih stambenih objekata. Sve do donošenja urbanističkog plana, 1955. godine, komunalne izgradnje u Zenici

52 “Kamberovića polje – budući sportski centar”, *Naša riječ*, 25. april i 02. maj 1962, 44

53 “Izletište u Babinoj Rijeci”, *Naša riječ*, 24. septembar 1958, 3

54 “‘Smog’ prijeti Zeničanima”, *Naša riječ*, 13. mart 1968, 13

gotovo nije ni bilo. Zapravo, dok je na jednom kraju grada u izgradnju novih kapaciteta Željezare uloženo preko 100 milijardi dinara, u samom gradu gotovo nije ni bilo nikakvih investicija. Trošne radničke barake nisu ispunjavale ni minimalne egzistencijalne standarde, ni jedna ulica u gradu nije bila asfaltirana, a osim osnovnih popravki na komunalnim instalacijama, veći radovi nisu poduzimani. Usvajanjem prvog urbanističkog plana situacija se malo popravila. Neke ulice su asfaltirane, dok je većina pokockana ili prekrivena troškom, izvršeni su radovi i na povećanju kapaciteta vodoopskrbnih uređaja, djelomično je proširena vodovodna i kanalizacijska mreža, započeti su radovi na modernizaciji električne mreže itd, ali to još uvijek nije bilo ni blizu dovoljno za grad kakav je tada već bila Zenica. I dalje je vrlo česta pojava bila da radovi na uvođenju instalacija u nove stanove kasne po nekoliko mjeseci nakon izgradnje samih zgrada, a pojedini dijelovi grada čak i kada bi imali potrebne priključke nisu bili snabdjeveni, prvenstveno vodom, zbog nedovoljnih kapaciteta u gradu. Prilikom rada na donošenju novog urbanističkog plana i same vlasti su priznavale da je prilikom izgradnje novih naselja bilo zapostavljanje u širenju komunalne mreže, a pojedina naselja, poput Crkvica i Blatuše, su faktički bila izolovana zbog loših saobraćajnih komunikacija. Nakon usvajanja drugog urbanističkog plana, 1966. godine, počelo je intenzivnije ulaganje u izgradnju i širenje komunalnih objekata i širenje mreže, pa su tada izgrađeni novi vodovod (1961. i 1969. godine), nova toplana (1967. godine) čime je Zenica postala jedan od rijetkih gradova u Jugoslaviji sa centralnim grijanjem, modernizo-

vane su postojeće saobraćajnice i izgrađene nove (npr. Obalni bulevar 1967. godine), obnovljeni su i izgrađeni mostovi na rijeci Bosni itd. Tokom šezdesetih godina završeno je nekoliko značajnih komunalnih projekata, uprkos njihovom stalnom odgađanju za "neka bolja vremena". Zbog finansijskih ušteda, uslijedile su brojne izmjene osnovnih projekata, koji su uglavnom planirani i realizovani prema potrebama industrije, dok je pružanje tih usluga građanima zavisilo upravo od potreba industrije i bilo u drugom planu.⁵⁵

LITERATURA

1. "Naša rijec", Zenica
2. Anić, Klaić, Domović, Rječnik stranih riječi, Tuđice, posuđenice, izrazi, kratice i fraze, Sani-plus, Zagreb, 2002
3. Božo Jokanović, Rudnik uglja Zenica 1880-1980, Rudnici mrkog uglja Zenica i "Dom Štampe" Zenica, Zenica, 1980
4. Encyclopedia of the city, edited by Roger W. Caves, Routledge, London and New York, 2005
5. Marijan Korošić, Jugoslavenska kriza, ITRO Naprijed, Zagreb, 1988
6. Miloš Bjelovitić, Zenica i njena okolina, Ekonomskogeografska studija, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga XXXI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 18, Sarajevo, 1968
7. Zenica, Fotomonografija, Muzej grada Zenice, NIGRO "Glas", OOUR "Grafika", Banjaluka, 1987

⁵⁵ Ovdje se ne misli samo na finansijska sredstva koja su firme, najviše naravno Željezara, uložile u realizaciju ovih projekata, nego i na samu činjenicu da su pojedini objekti izgrađeni prvenstveno radi potreba industrije, a snabdijevanje grada je bilo samo nusprodukt. Naprimjer proizvodni proces u Željezari je takav da je redovno snabdijevanje električnom energijom od apsolutnog značaja i nije se smjelo dogoditi da ono prestane, pa je izgrađena nova Termocentrala koja je grad snabdijevala toplotnom, a manjim dijelom i električnom energijom. Isti slučaj je i sa vodosnabdijevanjem, pa je to i glavno objašnjenje za česte redukcije kojima su bili izloženi građani Zenice.

